

ПОДАРЪЦИТЕ В ДИПЛОМАЦИЯТА НА СРЕДНОВЕКОВНИТЕ БЪЛГАРИ

ПЕТЪР АНГЕЛОВ

Petar Angelov. DIE GESCHENKE IN DEN DIPLOMATISCHEN BEZIEHUNGEN DER BULGAREN WÄHREND DES MITTELALTERS

Die Erforschung der diplomatischen Praxis während des Mittelalters zeigt, daß in ihr ein bedeutender Platz eingeräumt war für ein streng festgesetztes Zeremoniell und bestimmte Umgangsformen, die von der Verhandelnden eingehalten werden müssen. Zum grossten Teil waren das traditionelle und ungeschriebene Regeln des Verhaltens deren Ursprung man schon zu Beginn der menschlichen Zivilisation entdecken kann.

Nicht an letzter Stelle figurierte inmitten dieser Regeln ein wichtiges Element – der Austausch von Geschenken.

Der Erhaltenen Quellen, hauptsächlich byzantinischer und westlicher Herkunft zeigen, daß der Austausch von Geschenken sich allmählich in einen unanbänderlichen Bestandteil der Diplomatie der bulgarischen Khans und Könige verwandelt hatte.

Es wird klar, daß die Austausch von Geschenken nicht einfach ein traditionelle Ritual, überliefert seit Jahrhunderten gewesen ist, sondern ein notwendiger Pragmatismus zur Erreichung bestimmter Ziel. Das Schenken als Element der diplomatischer Zeremoniells hatte auch seine psychologischen Dimensionen. Die Gabe konnte den Partner veranlassen sich geachtet und geschätzt zu fühlen, oder umgekehrt – missachtet und gedemütigt.

Проучването на дипломатическата практика през Средновековието показва, че съществено място в нея заемал един строго утвърден церемониал и начин на общуване, който преговарящите страни спазвали. В голямата си част това били традиционни и неписани правила на поведение, чиито начала се откриват още в зората на човешката цивилизация. Те засягали такива моменти като защитата на честта и достойнството на пратениците, гарантиране на тяхната неприкосновеност, следването на определен ред за посрещане и отправане на дипломатическите мисии, полагането на устни или писмени клетви при сключването на договори и т. н.¹ Регламентирането на задължителен церемониал в хода на дипло-

матическите преговори засягало понякога и такива детайли като естеството и реда на въпросите, задавани при посрещането на пратеника, използване на определено обръщение към него според ранга му, изисквания към облеклото му и пр. Не на последно място в установените правила се включвал и още един съществен елемент, а именно размяната на подаръци. Изобщо става дума за едни на пръв поглед формални неща, които обаче оказват съществено влияние върху хода на дипломатическия диалог и крайните резултати от него. Това важи с особена сила за средновековната епоха, когато символиката на предметите, на жестовете и на словото са от особено значение в човешкото общуване.

В настоящото изследване ще обърнем внимание върху размяната на подаръци, която неизбежно е съпътствала външнополитическата дейност на българската държава. Всъщност дипломатията е само една от възможните области, в която може да се разгледа всеобхватното значение на дара като своеобразно огледало на човешките взаимоотношения и неотменим елемент от душевната нагласа и обичаите на едно общество. Ето защо дарът е обект не само на исторически изследвания, но представлява определен интерес за етнологи, психолози и философи². Ние ще се ограничим със задачата да установим в какви случаи българската дипломатия е използвала подаръци и до каква степен те са били съществен инструмент в хода на преговори или част от постигнато споразумение. Не е маловажно да се отговори и на въпроса какво е било естеството на даваните и получаваните подаръци, което безспорно ще бъде една стъпка към по-доброто опознаване ценностната система на средновековния българин, неговите вкусове и предпочитания.

Още далеч преди създаването на българската държава, нашите предци – славяни и българи – са били запознати с практиката да се разменят подаръци по време на дипломатически преговори. Ако се съди от запазените извори, голяма заслуга за това има Византийската империя. Нейните владетели доста често са прилагали в своята дипломатия даването на щедри подаръци от най-различно естество. Така се печелели по-лесно съюзници или се възпирали агресивните намерения на неспокойни съседи. Даряването е било част от добре познатата политика, базираща се на стария римски принцип „разделяй и владей“. Удостояването на определени племена и народи с подаръци за сметка на други много често е целяло всяването на раздори и предизвикването на междуособни войни. Изпращането на подаръци постигало и друг ефект. Превръщало се в своеобразна демонстрация на могъщество и материално благополучие, което трябвало да впечатли дипломатическите партньори и ги направи по-предпазливи в техните претенции и действия. Понякога проявяването на подобна щедрост от страна на Византия може да се тълкува и като своеобразно откупуване на мира от нейните противници, които държали особено настоятелно да изискват „своето“ ежегодно, независимо от това, дали е имало или не повод за провеждане на дипломатически преговори. Така всъщност получаваното от „варварите“ във вид на подаръци се превръщало в един своеобразен данък, чийто размер се менял често.

Приобщаването на славяни и българи към тази оригинална „дипломация на подаръците“ станало видимо от началото на VI в., когато те влизат в активни взаимоотношения с Византия. Съчиненията на Прокопий Кесарийски, Менандър, Псевдомаврикий и Теофилакт Симоката изобилстват от сведения, от които става ясно, че усилията на империята да задържи варварския свят на своите граници преминавало задължително през проявата на щедрост при сключването на писмени или устни споразумения. Прави впечатление, че даже и в „Стратегикона“ на Псевдомаврикий, което е едно военно съчинение, са поместени и наблюдения относно отношението на варварите към подаръците. За славяните например се отбелязва, че „отстъпват повече пред страх, отколкото пред подаръци“³. А за турките и аварите авторът ще констатира, че „не спазват договорите и не се задоволяват с дарове, но преди още да са взели дара, те замислят нападение и се отмятат от уговореното“⁴. Последното твърдение се базира вероятно на дългогодишния горчив опит, който Византия имала в отношенията си с Аварския хаганат, в чиито предели живеели и българи, и славяни. Така например у Менандър четем, че император Юстиниан се опитал с подаръци – „верижки украсени със злато, легла и копринени дрехи и много други неща“ – да привлече на своя страна аварите за съюзници⁵. Постепенно това се превръща в обичайна практика в отношенията между империята и аварите, които непрекъснато увеличавали размера на исканите дарове. Според Менандър размяна на дарове била осъществена и при пратеничеството на император Юстин при вождя на турките Силзивул⁶.

Прокопий Кесарийски също ни дава сведения, че посредством политиката на подаръци Юстиниан I се опитвал да поддържа напрежение и вражда между кутригурите и утигурите. Дълги години императорът благодетелствал с ежегодни подаръци само кутригурите, но накрая се оказали неблагодарни, не само защото продължили да нападат ромейските земи, но и защото не споделяли получените пари и подаръци със своите родствени съседи – утигурите. Това естествено предизвикало гнева на последните и те, подбудени с подаръци от императора, нападнали „по-богатите“ кутригури. Избухналата война продължила дълго и довела до взаимното изтощаване на двете племенни групи⁷.

От запазените извори между другото става ясно, че варварският свят се радвал не само на щедростта на ромеите, но изпитал и тяхното двуличие при използването на подаръците в сложната дипломатическа игра. Показателни в това отношение са изказаните от аварския хаган Баян съмнения дали получаваните от Византия ежегодни подаръци могат да гарантират неговата власт и сигурност. Според Менандър хаганът „се радвал на ежегодно изпращаните му от императора дарове, защото добре е човек да притежава и злато, и сребро и копринено облекло, обаче по-ценно и по-също от всички тези неща е животът. Той (т. е. хаганът) се страхувал за живота си, защото имал предвид, че ромеите примамвали предварително с такива подаръци много от народите, които са нападали тази страна, но в края при удобен случай ги нападали и унищожавали до последния човек“⁸.

Особено язвителен по отношение на това поведение на ромеите бил и вожда на турките Турксант, който посрещнал пратениците на император Тиберий с въпроса: „Не сте ли вие същите онези ромеи, които си служат с десет езика, но с една измама?“⁹ Пълни с укор са и думите на аварския пратеник Кох, изречени пред византийския военачалник Приск, който се готвел за поход в земите на север от р. Дунав. Според Менандър пратеникът заявил: „Вие научихте варварите на неподчинение. Ние не щяхме да познаваме нарушаването на договорите, ако не бяхме намерили за учители на лъжата вас, които войната не познава мирни.“¹⁰ Даже и да приемем, че цитираните дотук думи не са звучали дословно така, според нас общият им смисъл е показателен, че в дългогодишното си общуване с империята авари, турки, българи и славяни достигнали по свой път до знаменитата поговорка, изречена в „Енеида“: „Timeo danaos et dona ferentes“ (т. е. „Бой се от гърците даже и да ти дават дарове“)¹¹. Това бил един поучителен опит, който се оказал особено важен след създаването на българската държава, в чиято външна политика огромен дял се падал на отношенията ѝ с Византия.

Запазените извори, главно от византийски и западен произход, сочат, че размяната на подаръци се превръща в неотменна част от дипломатията на българските ханове и царе. Обикновено авторите се задоволяват да отбележат най-общо, че е била извършена размяна на подаръци, а в по-редки случаи научаваме за тяхното естество и количество. Независимо от това, възможно е да се направи една типология за обстоятелствата, които съпътствали тази размяна, и ролята на дара в постигнатите споразумения. Няма съмнение, че в преобладаващото число случаи даването и получаването на подаръци трябва да се разглежда като задължителен елемент в един дипломатически ритуал, независимо от евентуалния изход на започналите преговори. С други думи, чрез даровете на първо място се целяло да се подчертае уважение към партньора и готовност за преговори. Така постъпил например хан Омуртаг през 825 г., когато проводил пратеничество с дарове при франкския император Людовик Благочестиви. Западният хронист Теган е твърде лаконичен, отбелязвайки този факт, като не споменава дали императорът е отговорил със същото. Научаваме само, че даровете били приети благосклонно, след което ханските пратеници се завърнали обратно в страната си¹². Известно е, че тези преговори, които се отнасяли до съдбата на отцепилите се от българската държава среднодунавски славяни, не довели до резултат. Стигнало се до война, която била спечелена от българския хан.

От т. нар. Саксонски анализист научаваме, че през 832 г. пратеници на хан Маламир се появили отново с дарове в двора на франкския владетел. По всяка вероятност те трябвало да го уведомят за настъпилата промяна на престола в България и да потвърдят мирните отношения¹³.

Твърде интересни сведения ни е оставил и Анастасий Библиотекар за ролята на дара в дипломатията на княз Борис. В своето съчинение „Животописание на папа Николай I“ той отбелязва, че през 866 г. българското пратеничество в Рим донесло със себе си освен въпросите на княз Бо-

рис и „големи подаръци“ (donaque non parva) както за Светите места, така и за самия върховен първосвещеник¹⁴. Това бил един умел ход на княза. Той видимо осъзнал, че първоначалното добро впечатление, което трябва да остави за своето благочестие, е от особено значение за по-нататъшния ход на започналите преговори. Възприетата линия на поведение да дарява римските първосвещеници княз Борис следвал последователно и през следващите години, независимо че не винаги получавал това, което искал. Отново Анастасий Библиотекар съобщава, че през 868 г. пратеникът на княз Борис – Петър, се появил в Рим с „царски дарове“ (donis regalibus) и поискал за духовен глава на Българската църква да бъде поставен дякон Марин¹⁵. Дарове донесли и българските пратеници начело с Петър на заключителното заседание на църковния събор в Константинопол през март 870 г.¹⁶ Тези подаръци, разбира се, не са изиграли решаваща роля за заключителното постановление на събора, но най-малкото са засвидетелствали уважение към император Василий I, от когото до голяма степен зависело решаването на българския църковен въпрос. И след разрива с Римската църква обаче княз Борис продължил да поддържа почтителното си отношение към нейните духовни предстоятели, което между другото доказвал и чрез дарове. Това личи от запазената кореспонденция между княз Борис и папа Йоан VIII. В едно писмо до княза от април 878 г. се споменава, че папата получил дар по един монах¹⁷. В друго писмо от същата година пише за нов дар, който бил донесен в Рим от български пратеник на име Фунтик¹⁸. Развоят на тези „епистоларни“ преговори показва, че подаръците, които изпращал князът, били по-скоро израз на уважение и желание да се поддържа някакъв диалог, а не демонстрирано намерение за сериозен завой в избора след 870 г. път.

Проследявайки по-нататък пътя на българската дипломатия, ще се убедим, че и след княз Борис се запазва практиката да се разменят подаръци без оглед конкретния резултат от водените преговори. За времето на цар Симеон запазените изворови данни създават впечатление, че в повечето случаи процесът на даряване е бил едностранен – дарявали или проявявали готовност да бъдат щедри само византийците, но не и българският владетел. Така в житието на Евтимий четем, че през 904 г. византийският дипломат Лъв Хирсофакт започнал преговори със завоевателя на Солун Лъв Триполит и успял да го убеди да се оттегли, като между другото дарил арабите „с предназначения от него за българите приятелски дар“¹⁹. По всяка вероятност този дар е трябвало първоначално да предразположи българския цар, за да се откаже от намерението си да завладее града и го насели с българи. Известно е, че това не станало, но не с цената на няколко дара, а чрез значителна териториална отстъпка от страна на Византия²⁰.

Отново чрез дарове византийците се опитали да предразположат цар Симеон да се откаже от агресивните си намерения и през 913 г. по време на преговорите във Влахернския дворец. Византийският хронист Лъв Граматик отбелязва, че на раздяла българският владетел бил „почетен с безбройни и много големи дарове“, след което той се завърнал в страна-

та си, „без да се споразумеят по казания мир“²¹. С подаръци, но отново без споразумение, била съпътствана и срещата между цар Симеон и император Роман Лакапин на 9 септември 923 г. под стените на Константинопол. Според Лъв Граматик „те се сбогували и се разделили, като императорът удостоил Симеон с великолепно дарове“²². Прави впечатление, че в посочените случаи се премълчава дали българският владетел от своя страна също е дал подаръци. По наше мнение установената практика е изисквала подобно нещо, но хронистите може би тенденциозно не отбелязват този факт. Вероятно целта е да се внуши на читателя колко „стиснат“ е българският владетел и как не проявява благодарност и уважение към своя партньор. Всъщност българите познавали достатъчно добре дипломатическия протокол, който изисквал размяната на подаръци. Това личи добре от съчинението на Константин Багренородни „За церемониите“. Там е отделено специално внимание на този ритуал при посещаването на чужди пратеници, в това число и българите. Поканени за честването на големите християнски празници, те носели със себе си задължително подаръци в Константинопол. Според утвърдения церемониал, след появата на българските пратеници в двореца, т. нар. протонотариат, който бил нещо като секретар на логотета на дрома (т. е. външният министър), внасял в залата специален панер (caniscion), в който били полагани подаръците. По-нататък пратениците, които носели дарове, се покланяли на императора и напускали тронната зала²³.

Дарове се давали задължително и непосредствено преди началото на тържествено угощение, което се организирано на Разпети петък, преди Великден. По този повод се споменават „приятелите българи“, които носели със себе си подаръци и имали право да седнат на императорската трапеза²⁴. По всичко изглежда, че след 927 г., когато бил сключен „дълбокият мир“ с Византия, размяната на подаръци между двете страни се превърнала в честа практика, след като в Константинопол вероятно се установява постоянно българско дипломатическо присъствие.

Взаимното даряване в знак на приятелство не било характерно през разглеждания период само за отношенията между българи и византийци. Според Константин Багренородни след неуспешната война на княз Борис срещу хърватите, той сключил мир, „при което дарил хърватите и бил дарен от тях“, а впоследствие заключава, „че двете страни често си правели подаръци в знак на приятелство“²⁵.

Уроците на добрия тон в дипломатията, който изисквал размяната на подаръци, не били забравени и след възстановяването на българската държава. Красноречиво доказателство за това е кореспонденцията между цар Калоян и папа Инокентий III. От писмата на българския цар става ясно, че някои от тях били придружавани и от съответните дарове, чрез които се подчертавало почитителното отношение и уважение към председателя на Римската църква. Прави впечатление обаче, че в първото писмо на цар Калоян до папата все още не се говори за подаръци, донесени от българския пратеник в Рим. Това съдържано поведение можем да обясним с известно съмнение, което първоначално царят изпитвал към намеренията на

Инокентий III. Едва след като получил достатъчно благосклонен отговор, българският владетел решил да демонстрира своята щедрост. От неговото писмо, писано преди 11 юни 1203 г., става ясно, че то е трябвало да бъде донесено в Рим от самия архиепископ Василий, който носел със себе си внушително количество подаръци. От неговата добавка в края на писмото обаче става ясно, че той бил възпрепятстван от гърците да премине морето при гр. Драч. До Рим се добрали само коместабул Сергий и презвитер Константин, но без подаръците²⁶. В цялата тази случка несъмнено впечатление прави поведението на гърците, които, разбирайки за целта на мисията, решили да я възпрепятстват на всяка цена. Те забранили да бъдат пропуснати подаръците с надеждата, че това ще повлияе отрицателно върху отношението на папата към българите.

Трябва да се отбележи, че в хода на преговорите с Римската църква българският владетел се ориентирал към размяна на дарове, която не просто била израз на добър тон, но отговаряла и на пристрастията на папата²⁷. От запазеното съчинение „Делата на папа Инокентий III“ става ясно, че между другото той останал в спомена на поколенията и със своята щедрост. Там четем, че честите дарове, които правел, показвали „колко е бил щедър и грижлив по отношение на култа и украсата на църквите“²⁸. Странно е обаче, че в споменатия писмен извор, който се отличава със своята обстоятелственост, се премълчава какви подаръци е получил папата от България

Далеч сме от мисълта да обясним успешната дипломация на българския владетел само с това, че той умело демонстрирал чрез дарове своята преданост към Римския папа. Всъщност развоят на отношенията с Рим показва, че в случаите, когато Калоян изпитвал съмнения и недоверие към своя партньор, той не бил склонен да раздава подаръци. Това, както видяхме, се случило в началото на преговорите, а вероятно и след битката при Одрин през 1205 г., когато бил пленен латинският император Балдуин I. От едно писмо на Инокентий III става ясно, че българският цар останал глух към молбите му да освободи пленника, а на всичкото отгоре се отнесъл към папския пратеник „с по-малко почести, отколкото подобава на царското достойнство“²⁹. Едва ли има съмнение, че под думите „по-малко почести“ трябва се разбира не само хладно отношение, но и липсата на традиционните в такива случаи подаръци. С това поведение цар Калоян още веднъж затвърдил в представите на съвременниците си образа на владетел, комуто били чужди самоцелните дипломатически жестове, ако те противоречали на интересите му³⁰.

Веднъж утвърдила се размяната на дарове, станала неразделна част от дипломатията и на други български владетели. Въпреки че няма преки известия, едва ли има съмнение, че към тази практика са прибегвали често както цар Иван Асен II, така и неговите наследници. Достатъчно е само да отчетем значителното количество договори и брачни съюзи, сключени през XIII и XIV в. Може да се предположи, че в повечето случаи преговорите за тях са били придружавани с размяната на подаръци. По-конкретни сведения има за времето на цар Михаил III Шиш-

ман и цар Иван Александър. Йоан Кантакузин разказва например, че през 1324 г., когато българи и ромеи решили да прекратят войната помежду си в Тракия, император Андроник III приел благосклонно пратениците на българския цар – Гръд и Панчо – и ги наградил с „царски дарове“³¹. Малко по-късно пък българският владетел прибягнал до „езика“ на подаръците, като дарил императора с един кръст с цел да разсея съмненията му, че се готви да нападне столицата Константинопол³². Йоан Кантакузин разказва по-нататък, че и на него също му се наложило да удостои български пратеници с подаръци. Това станало след едни преговори, когато той убедил българския владетел да се откаже от намеренията си да нападне град Димотика³³.

Картината би останала непълна, ако не разгледаме и онези случаи, в които подаръците представлявали не просто израз на дипломатическа къртоазия, доверие и преданост, но и своеобразно *conditio sine qua* поп за сключването на даден договор. Първият казус в това отношение ни отвежда още в началните десетилетия от съществуването на българската държава. Данните от хрониките на Теофан и Никифор сочат, че договорът между хан Тервел и Юстиниан II от 705 г. освен клаузите, отнасящи се до областта Загоре и удостояването на хана с титлата „кесар“, е съдържал и условието за получаването на подаръци. Така Теофан отбелязва, че сваленият император обещал на българския владетел „да му даде премного дарове и собствената си дъщеря за жена“, а по-надолу допълва, че след като си върнал престола, Юстиниан „дал на Тервел много дарове и знаците на царската власт“³⁴. Сходен е и разказът на патриарх Никифор, който пише, че на Тервел му били обещани „много дарове“. По-нататък, след като описва удостояването му с титлата „кесар“, отбелязва, че се завърнал в земите си „надарен с много дарове“³⁵. През X в. Лъв Граматик ще спомене нещо подобно в своята хроника. Според него Юстиниан II „дал много дарове на Тервел и като откъснал земя от ромеите, дал му така наречената днес Загория“³⁶. Далечна реминисценция за даровете, които получил Тервел, се открива и в Лексикона „Свидас“. Там по образен начин е описано как е станало това. Хан Тервел „поставял обърнат щита си, който носел във време на война, и своя камшик, с който шибал коня си, и слагал пари, докато покрие и единия, и другия. Простираше копието си на земята и до краищата му на голям куп натрупвал копринени дрехи. Като напълвал сандъчета със златни и сребърни пари, раздавал ги на войниците си, пръскайки с дясната си ръка злато, а с лявата сребро“³⁷. Навремето Васил Златарски изказа хипотезата, че всъщност зад тези „дарове“, дадени на Тервел, трябва да се разбира годишен данък, който императорът бил задължен да плаща на българите³⁸. Иван Дуйчев се опита да подкрепи това становище с нови данни, извлечени от една анонимна византийска хроника, чийто автор вероятно е ползвал източник, познат и на съставителя на „Свидас“. В хрониката се твърди, че императорите Константин IV Погонат и Юстиниан II са били „данници на хан Тервел“. По-нататък се споменава и за една дворцова зала, където често седели

българският владетел и хазарският хаган и където „били дадени немалко данъци“³⁹. Действително има логика в предположението, че е възможно понякога византийските автори, за да не накърнят достойнството на императорите, евфемистично да заменят думата „данък“ с „подарък“ по отношение на това, което били принудени да дават на „варварските“ владетели. Според нас обаче в конкретния случай и Теофан, и Никифор, а по-късно и Льв Граматик определено говорят за еднократно дарение на императора срещу услугата, сторена от Тервел. Ако приемем, че в разказа за договора между хана и Юстиниан II Теофан съзнателно е подменил термина „данък“ с „подарък“, то няма обяснение фактът, защо не е сторил същото и при разказа си за договора между българите и император Константин IV от 681 г. Хронистът е категоричен че тогава императорът не е дал подаръци на хан Аспарух, а „се съгласил да му плаща ежегоден данък за срам на ромеите“⁴⁰.

Следващото известие за получени подаръци като част от конкретно споразумение ни отвежда към началните години от управлението на хан Борис. Става дума за събития, свързани с войната, която започнал срещу Немското кралство. В Бертинските летописи четем, че през 853 г. „българите като взели на своя страна славяните и, както се казва, привлечени от нашите подаръци (a nostris muneribus invitati) яростно се навърлили срещу немския крал Людовик, но били победени, тъй като бог бил против тях“⁴¹. Краткият текст не ни дава представа кой е подбудил с подаръци българите на война срещу Немското кралство. Изаказано е единствено предположение, че най-вероятно става дума за френския крал Карл Плешиви, който враждувал с Людовик⁴². Това е най-логичното обяснение за израза „нашите подаръци“, който се съдържа във втората част на посочения летопис, открит във френския манастир „Св. Бертин“. Разбира се, трудно е да се приеме, че единствено някакви подаръци били главният подтик за хан Борис да започне своята първа война на северозапад. По наше мнение не само предполагаемата материална подкрепа на френския крал, но и отказът на Людовик Немски да поднови мирните отношения с българите през 852 г. е дало основание на хан Борис да се съюзи с Великоморавия срещу Немското кралство⁴³.

Даването на подаръци бил съществен елемент и в хода на още една злополучна за българите война. Става дума за похода на княз Борис в сръбските земи, който, според разказа на император Константин VII Багренородни, завършил с пленяването на сина му Владимир и 12 велики боляри⁴⁴. По-нататък четем, че князът поискал да се завърне в България и за по-сигурно помолил да го придружат синовете на сръбския княз Мунтимир – Бран и Стефан. За тази услуга, продължава по-нататък авторът, „Михаил-Борис им дал големи подаръци“, като „сърбите от своя страна също му дали подаръци“. Постигнатият по този начин мир е коментиран така от автора: „Това българите наричат споразумение.“⁴⁵ Тези думи са достатъчно красноречиви и несъмнено доказват, че през IX в. размяната на дарове вече е добре познат момент в договорната практика на българите. Това именно е направило нужното впечатление на един такъв опи-

тен държавник като споменатия император, който винаги държал дипломатическия церемониал да се спазва.

Традицията дадено споразумение да се обвързва с дарове била продължена от наследниците на княз Борис. Според Фулденските летописи през 892 г. княз Владимир склонил да поднови мира с немския крал Арнулф, след като бил почетен с подаръци (*cum muneribus mense*) от пратениците, дошли специално за това през месец септември в Плиска. Същевременно князът се задължил да не позволява на моравците да изнасят сол от земите му. Пак в същата хроника четем, че той се отнесъл с нужното уважение към немските пратеници, които „се завърнали с подаръци през месец май“⁴⁶. Тези думи подсказват, че Владимир, независимо от езическите му пристрастия, не бил лишен от чувството за дипломатически такт и уважение към християнските му партньори. Не може да се отрече и фактът, че именно с този договор били поставени основите на трайни мирни отношения с Немското кралство. Те се съхранили при цар Симеон и му дали възможност изцяло да насочи вниманието си към Византия. Вече имаме повод да отбележим, че в личните си срещи с патриарха и императора цар Симеон е получавал подаръци единствено в знак на уважение. Същевременно има данни, от които става ясно, че неведнъж са му били предлагани подаръци и като условие за бъдещо споразумение. Това става например по време на първата българо-византийска война през 894–896 г., когато византийският дипломат Лъв Хиросфакт обсъжда с българския владетел възможността да бъдат освободени пленените ромейски войници. Още в първото писмо се изразява надежда, че това ще бъде сторено доброволно от цар Симеон, а не срещу „дарове или откуп“ (както се изразява Лъв)⁴⁷. Интересно е в случая, че византийският дипломат прави разлика между „дарове“ и „откуп“. Под първото понятие вероятно той разбира главно различни предмети в едно разумно количество, а под откуп – парична сума, зависеща от броя на пленниците. Откупването на пленниците след края на военните действия била вече утвърдена практика в отношенията между българи и византийци. За пример можем да посочим едно от условията на 30-годишния мирен договор между България и Византия от 815 г. От Сюлейманкьойския надпис става ясно, че една част от ромейските пленници трябвало да бъдат разменени, а друга – откупена срещу 2 бивола на човек⁴⁸.

В разглеждания от нас случай обаче цар Симеон не е бил склонен да се раздели с пленниците нито срещу откуп, нито срещу дарове, но нарочно проточил преговорите около тяхната съдба, влизайки във формални филологични и астрологични спорове със своя опонент. Така спечелил необходимото му време, за да сключи съюз с печенезите и нанесе решителен удар на Византия при Булгарофигон през 896 г. Въпросът за пленниците намерил също своето решение, след като цар Симеон склонил да бъде извършена размяна⁴⁹.

Даването на подаръци, като условие за мирно споразумение, отново застава в центъра на вниманието, когато патриарх Мистик започва своята знаменита кореспонденция с българския владетел. В нея той впряга ця-

лото си красноречие и дипломатически опит, за да отклони Симеон от реализирането на честолюбивата му мечта – тронът на василевса. Патриархът си служи с аргументи от най-различно естество – религиозни, исторически, правно-етични. Не скъпи както ласкателствата си, така и укорите към поведението на българския владетел. Същевременно в отделни писма съвсем ясно намеква, че византийците са готови да му дадат каквито пожелае подаръци само и само да се откаже от своите намерения. Така в писмо от 921 г. той пише: „Премини към други искания, които по своето естество могат да се изпълнят, като: известно количество злато, и одежди и може би някаква част земя.“⁵⁰ Същото предложение се повтаря и в следващото писмо, където отново се споменава за готовността на константинополските управници да го дарят със злато, одежди, земя, което и „за българите може да бъде полезно и на ромеите няма да причини непоносима загуба“⁵¹. Две години по-късно в едно обширно писмо патриархът, след като изрязява недоволството си от поведението на Симеон, се обръща към него с думите: „Злато ли желаш, или сребро, или подходяща част земя, или да ти се дадат други неща, които са за българите приятни, а за ромеите неотегчителни.“⁵² В писмо от средата на 923 г. Николай Мистик продължава да държи на своето, като умолява Симеон да не иска невъзможни неща, а да получи онова, за което „отдавна е писано, а именно злато, сребро и други неща“⁵³. В този своеобразен пазарлък се включва и император Роман Лакапин, който също се надявал да укроти прекалените амбиции на българския владетел с обещание за щедри дарове. В първото си писмо от 924 г. императорът пише: „Доколкото пък трябваше ние бяхме снизходителни – обръщаме се към вашия разум с мирни послания, ревностно дадохме подаръци и още по-ревностно обещахме да дадем, ако твое братство склони да живее в мир.“ Онова, което прави впечатление обаче, е, че не се обещават „нито една педя земя, нито крепост, нито пък някое друго пространство“, а само да прибавят към условията на споразумението, постигнато през 896 г. с император Лъв VI, още 100 броя облекла – т. нар. скарамангии. Нещо повече, предупреждава Симеон, че ако не се откаже от предишните си намерения, „но още и сега държи на тях и без да се поддава на подаръци, и без да смирява сърцето си поради страх от бога“, то да не му пише повече, нито да се надява, че ще бъде посетен от императорски пратеници⁵⁴. Същата позиция е защитена в следващото писмо, където отново се споменават като възможни дарове само 100 броя скарамангии и нищо повече⁵⁵. В третото си писмо Роман Лакапин не пропуска за сетен път да изброи огромните усилия, които сторили ромеите да умилюват Симеон и да го убедят да склочи мир. И отново става дума за това, че не ще бъдат пощадени „нито злато, нито сребро, нито драгоценни одежди, нито някое друго необходимо нещо“. А малко по-нататък четем: „...дадохме ти на драго сърце подаръци, и с още по-голяма готовност обещахме да дадем и други подаръци, ако твое братство склони да се помири.“⁵⁶ Настоятелните предложения както на патриарха, така и на императора за големи подаръци, с които са готови да „купят“ мира, ни карат неволно да се запитаме дали те са били тол-

кова слаби психолози и неспособни да разберат честолюбивия характер на българския цар. На фона на неговите огромни амбиции и цели, които си е поставил, обещанията за злато, пари, дрехи изглеждат наивни и даже обидни. Нищо чудно следователно цар Симеон да е отказвал да приеме примамливите дарове, засегнат най-вече от това, че е третиран едва ли не като един от онези кръжаци около империята „варварски“ владетели, за чието послушание щедрите дарове на ромеите били напълно достатъчни. Той не искал онова, което вече е завладял и желае да задържи да му бъде отстъпено като израз на някаква своеобразна милост и снизхождение. За него е било важно не само да бъдеш почетен с подарък, но и как ще го получиш и в замяна на какво. От друга страна обаче, той не е страдал от особени скрупули да прави услуги срещу подаръци. На това ни навеждат събитията, свързани със съдбата на пленения син на венецианския дож Урс на име Петър. Според Хрониката на Йоан Дякон, през 912 г. на връщане от Константинопол, където бил богато обдарен, Петър попаднал в ръцете на хърватите, които му взели даровете и го изпратили на заточение при цар Симеон. Разказът продължава, че дождът бил „силно наскърбен от това“, но успял чрез своя пратеник Доминик да откупи сина си „със собствени дарове“ (*suis donis redimeret*)⁵⁷. По всичко изглежда цар Симеон преценил, че е по-добре да получи нещо реално в замяна на пленника, отколкото да обтяга отношенията си с Венеция.

Няма да сбъркаме, ако кажем, че в разгледаните дотук примери размяната на дарове трябва да се тълкува не само като израз на взаимна добротелателност, но и като необходимата цена за постигането на дадено споразумение. А има случаи, когато подаръци не могат да бъдат наречени нещо друго освен подкуп с цел да се постигнат едностранни изгоди. На тази мисъл ни навеждат на първо място събитията, свързани с последните от църковния събор през 870 г., когато бил решен българският църковен въпрос. Според Анастасий Библиотекар малко след това събитие представителят на Папския престол в България Гримоалд Полимартийски напуснал поверената му проповедническа длъжност и „пребогат се завърнал в Рим“⁵⁸. Тази постъпка се опитал да оправдае в обемисто писмо до разгневения папа Адриан II, като се позовал на решенията на събора. В същото време напусналите България латински свещеници се оплакали, че нито българите, нито гърците са ги изгонили, но били излъгани да сторят това от Гримоалд. Анастасий Библиотекар деликатно се опитва да премълчи своите съмнения относно поведението на папския пратеник, като само намеква, че зад това дело стои образът на „взаимно предателство“⁵⁹. Твърдението му обаче, че Гримоалд се „завърнал пребогат в Рим“ (*Romam ditissimus remeavit*), е достатъчно красноречиво. Съвсем сигурно се има предвид, че епископът не е бил обогатен само с впечатления от своя престой сред българите. Напълно логично е да се допусне, че всъщност той се отказал така бързо от поверената му длъжност, подкупен с достатъчно дарове от княз Борис⁶⁰. Това вероятно е била единствената възможност българският владетел да се отърве по-бързо от него, преди още в Рим да са осъзнали как са били изиграни на събора.

Интересно е да се отбележи, че Анастасий Библиотекар добре разбирал ролята на даровете в тази сложна дипломация, чрез която Рим и Константинопол се мъчели на всяка цена да спечелят на своя страна Българската църква. По този повод той обвинява гърците, че за да отклонят княз Борис от Римската катедра, „изпращат непрекъснато многобройни дарове и му представят твърде често софистични доказателства“⁶¹.

Ролята на подкуп, този път обаче във вреда на българите, изиграли подаръците, дадени при сключването на договора между България и Никейската империя през лятото на 1256 г. В историята тази договор е известен като т. нар. Регински мир, тъй като бил постигнат близо до река Регина (дн. р. Еркене в Тракия)⁶². В лагера на никейския император Теодор II Ласкарис пристигнали видни български първенци, водени от руският княз Ростислав Михайлович – владетелят на областта Мачва. Той притежавал пълни пълномощия да преговаря и положи клетви от името на своя зет цар Михаил II Асен. Двете страни били заинтересовани да прекратят неколкогодишната си вражда и разговорите не се проточили дълго. Българите се задължили да върнат на императора родопската крепост Цепина, като останалите граници, според Георги Акрополит, се запазвали същите отпреди началото на конфликта⁶³. Допълнителни данни за условията на договора дава в едно свое послание и император Теодор II Ласкарис. От него става ясно, че постигнатото споразумение било много изгодно за никейците. Те получавали не само Цепина, но също така Скопската област и областта Враня. Очевидно доволен от случилото се авторът на посланието възкликва, че договорът бил „велик дар от Бога“⁶⁴. Интересно е обаче да се запитаме каква е била цената на този „дар“, зарадвал така силно императора. Светлина върху случилото се хвърля Георги Акрополит. Според него Ростислав изцяло се съгласил с условията, поставени от никейците, заклел се от името на българския цар, произнесъл прощална реч и побързал да се оттегли. Тази експедитивност, проявена от негова страна, не може да се обясни с нищо друго освен с факта, че в замяна на така сключения договор получил впечатляващо количество „царски подаръци“. Те, както уточнява византийският историк, „ако бъдат събрани всички видове коне, тъкани и други неща, бяха на брой около двадесет хиляди“⁶⁵. В това внушително количество едва ли трябва да се съмняваме, след като самият Акрополит в качеството си на велик логотет (т. е. външен министър) е участвал в преговорите. Наистина няма друг описан случай в отношенията между българи и византийци, когато дадено споразумение да е било придружавано от такъв огромен брой подаръци. Остава само да се запитаме колко ли усилия е коствало на руския княз извозването им обратно до българските земи. Има всички основания да се съгласим с оценката на В. Златарски, че Ростислав всъщност е бил подкупен от никейците, поради което е сключил един толкова неизгоден за България договор⁶⁶. А фактът, че дадените щедри подаръци вероятно не са стигнали до царската хазна, става ясен от реакцията в Търново. Акрополит разказва, че след като Михаил II Асен разбрал при какви условия бил сключен мира с Никея, от-

казал да го признае. Това предизвикало огромното смущение на императора, който възкликнал: „...ние не само не получихме приятелството на българите, но изразходвахме и толкова пари напразно.“⁶⁷ Гневът му в последна сметка се стоварил над самия Георги Акрополит, който изтърпял унижително физическо наказание. Злополучният договор коствал и главата на българския цар, който само година по-късно станал жертва на заговор от недоволни боляри. Това били далечните последици от този любопитен епизод в българо-никейските отношения, който за сетен път доказва, че подаръците са могли да се превърнат в решаващ „аргумент“ при дни преговори и до голяма степен да предопределят изхода им.

На тази своеобразна „подкупваща“ роля на подаръците са разчитали и някои български владетели от втората половина на XIV в., когато се опитвали да уредят отношенията си с османския завоевател. Ходжа Сеадедин например разказва в своята „Корона на историите“, че владетелят на Велбъждското деспотство Константин Деянович спечелил милостта на султан Мурад, като го посрещнал с „подобавачи почести и скъпи дарове“. Благодарение на това получил „височайш ферман“ и останал управител в страната си, но се задължил да плаща определеното му джизие⁶⁸. По сходен начин по-късно цар Иван Шишман се опитал да спечели доверието на султан Баязид. Според хрониста царят „подготвил редки и прекрасни дарове, заявил готовност да плаща харадж и побързал да се срещне с падишаха“. Българският владетел се задължил „при височайш знак да се яви на поход“, но бил оставен да царува в Търново⁶⁹.

След всичко казано дотук, логично е да поставим въпроса кое е могло да превърне дара в съществен елемент от едно споразумение – неговото количество и стойност, практическата му функция, вероятното му символно значение или нещо друго. До известна степен отговор ще намерим, ако първо изясним естеството на подаръците, с които били удостоявани българските владетели. Анализът показва, че в повечето случаи това са били както пари, така и предмети с утилитарно предназначение – произведения на приложното изкуство, скъпи платове, одежди, а понякога роби и животни. Ще припомним, че в Лексикона „Свидас“ се споменават копринени дрехи, които Тервел получавал от ромеите, а така също и сандъчета със златни и сребърни пари. Любопитни са и данните на Константин Багренородни за даровете, дадени на княз Борис от сърбите. Това били двама роби, два сокола, две кучета и 80 кожуха⁷⁰. Първият от изброените дарове потвърждава, че и през средновековната епоха хората с робски статут са били третираны просто като предмети, които могат да бъдат дарявани, заменени и т. н.⁷¹ За това свидетелства и 82. отговор на папа Николай I до княз Борис. От него става ясно, че в договорите си с езичници християнските владетели за своя изгода приемали да получават не само земи, но и роби⁷².

Що се отнася до споменатите соколи и кучета, няма съмнение, че основното им предназначение бил ловът. В това отношение сърбите напълно задоволили вкуса на Борис, който бил страстен ловец. Неслучайно с тази негова слабост е свързан и един легендарен разказ за Покръстване-

то на българите. Според него Борис заповядал на един византийски пленник да изрисува в двореца му стенопис с ловен сюжет. Вместо това художникът изобразил сцената на Страшния съд, която силно впечатлила владетеля и той решил да приеме Христовата вяра⁷³.

Традицията да се даряват животни, роби и дрехи не е била чужда на дипломатическата практика в средновековна Европа. Класически пример в това отношение е слонът, който изпратил арабският халиф Харун-ар-Рашид на франкския император Карл Велики⁷⁴. За подобен необичаен подарък разказва и западният дипломат Лиудпранд. Той отбелязва, че сред подаръците, с които кралят на Италия Хугон (926–947) почел византийския император Роман Лакапин, били две такива кучета, които „не били виждани в тази страна“. Те били отведени при императора, но за малко щели да го разкъсат, защото поради необичайните му дрехи, го взели за „някакво чудовище“⁷⁵.

За подарени роби и животни се споменава и в т. нар. *Gesta Hungarorum*. Там четем, че предводителят на унгарците Арпад изпратил в знак на уважение към болярина Салан – вероятен наместник на българската власт в земите по Средния Дунав – внушително количество подаръци, сред които имало 12 бели коня и 12 камили. Освен това били дарени и като роби 12 кумански момчета и 12 много сръчни рутенски (т. е. руски) девойки. Към всичко това били добавени и 12 хермелинови кожи, 12 самурови и 12 златотъкани⁷⁶.

Наред с домашните животни обаче не е изключено чрез дарение при българите да са попадали и екзотични животни с „декоративна цел“. Това може да е едно от обясненията, например, защо сред запазените каменни капители в Плиска и Преслав с животински изображения се срещат такива на лъв, маймуна, паун и т. н.⁷⁷

Що се отнася до споменатите от Константин Багренородни кожуси, в тях не можем да съзрем нищо необичайно, след като се има предвид, че одежди често се разменяли като подаръци. Коженото облекло се ценяло от средновековните българи и неслучайно във Византия свързвали това с номадския корен на прадедите им. Нещо повече, носенето на кожена дреха било тълкувано и като проява на специфичен манталитет и душевна нагласа⁷⁸.

След Покръстването обликът на подаръците, които българите получавали от своите дипломатически партньори, не се променил съществено. Вече посочихме, че Николай Мистик обещавал на цар Симеон главно пари или одежди. Даже се уточнявал броят и видът на последните – сто скамарангии. Може да се предположи също, че даровете, които получавали българските пратеници в Константинопол, често намирали израз в определено количество пари. На подобно предположение ни навеждат запазените сведения за внушителното посещение на руската княгиня Ольга и нейния антураж във византийската столица. Става ясно, че при всеки прием императорът демонстрирал щедрост, като раздавал пари в зависимост от броя на участниците и техния ранг⁷⁹. Не е изключено следователно същата практика да е била прилагана и спрямо чести-

те пратеничества на цар Петър до Константинопол, когато „приятелите българи“, по думите на Константин Багренородни, неизменно присъствали на императорската трапеза. Раздаването на пари, разбира се, може да се тълкува не само като израз на доброжелателност или проява на щедрост, но и като специфична издръжка на дипломатическите пратеници, нещо като „дневни пари“ за престоя им в чуждата страна.

Станалите вече традиционни за дарение предмети, а именно скъпи тъкани и специални одежди, предмети на приложното изкуство (пръстени, чаши, огърлици и пр.), домашни животни и др., се срещат най-често сред получаваните от българите подаръци и през XIII–XIV в. Вече имаме повод да отбележим, че част от внушителното количество подаръци за княз Ростислав представлявали платове и коне. Запазени са и любопитни сведения какво подарил папата на цар Калоян и някои български духовници след сключването на унията през 1204 г. В *Gesta Inocentii III* Рапае като доказателство за неговата щедрост се споменава, че „изпратил на българския патриарх планета, далматика и туника от бял азамит, украсени подходящо със златошевици, и голям пръстен с пет топаза, с който лично си служеше, митра украсена със златошевица, камисум, амиктус, стола, мануале, пояс, калиги, сандали, хиротека и други украшения, които подходат на патриарх“. На Браничевския епископ дал „един златен пръстен със смарагд и митра с подходящо поставена на нея златошита ивица“⁸⁰. Както се вижда, дарени са главно неща, които е трябвало да служат занаят в литургичната практика на българските духовници. В писмо на папата от февруари 1204 г. се споменава какви дарове е носел за българския владетел пратеникът на Апостолическия престол кардинал Лъв. Освен „знаците на царското достойнство“ той трябвало да връчи на Калоян и едно знаме, на което били изобразени кръст и двоен ключ⁸¹.

Независимо от размера и характера на подаръците, стриктното спазване на дипломатическия церемониал изисквало проява на съответна взаимност, т. е. българите не само получавали определени неща по различни поводи, но на свой ред също били задължени да дават. С други думи, добрият тон изисквал преговарящите страни да се придържат към принципа *do, ut des*, т. е. давам, за да дадеш. За съжаление само в отделни случаи научаваме какви точно са били подаръците, излизащи от българския царски двор. Може да се предположи, че техният брой и естество зависели до голяма степен от това за кого са били предназначени и какъв е бил характерът на водените преговори. Не на последно място естеството на отделни подаръци зависело от стопанския облик на страната, а стойността им – от състоянието на хазната.

В изворите се споменават както традиционни по своя характер, така и по-необичайни подаръци. Повечето сведения се отнасят до отношенията на България с Папството. Така например в Бертинските летописи четем, че сред подаръците, които българското пратеничество донесло в Рим през 866 г., бил и мечът на княз Борис, с помощта на който той потушил бунта на недоволните от Покръстването боляри⁸².

Любопитни описания на подаръците, изпращани до Рим, откриваме в кореспонденцията на цар Калоян с папа Инокентий III. Прави впечатление, че българският владетел намерил за нужно подробно да изброи в писмата си какви подаръци е връчил по своите пратеници. Това можем да обясним с факта, че той се опасявал дали дългият и опасен път няма да попречи даровете да стигнат до своето предназначение. Ако това се случело, папата поне е трябвало да разбере, че Калоян е направил всичко възможно да се отнесе към него с нужното уважение. Описанието на подаръците вероятно целяло да ги предпази и от възможна злоупотреба на самия приносител. Аргументът за „несигурните пътища“ бил често използван от Калоян⁸³. С него той се извинява защо дълго време не се е решавал да установи контакт с Римския отец, а по-късно обосновава и искането си Българската църква сама да произвежда миро. Страхът от изненадите по пътя не бил безпочвен и се оправдал напълно. Както вече отбелязахме, една внушителна пратка подаръци архиепископ Василий не успял да достави до Рим. В писмото, което носел от името на българския цар, са изброени следните подаръци: „копринени платове, восък и сребро, коне и мулета“⁸⁴. Тази случка не отчаяла Калоян и още същата година, обаче по Браничевския епископ Власий, били изпратени други дарове. Това били „три двойни екзамити, и златна купа, и четири либри перпери, и три сребърни чашки и сребърна обков за книга“⁸⁵. През 1205 г. Калоян отново почел папата, като изпратил „в знак на малък спомен два екзамита, двойни еписимии – единия червен и другия жълт и един камей (camelum unum)“⁸⁶. Не е трудно да се види, че кръгът от подаръците, които били дадени на папата, в общи линии бил с утилитарно предназначение. Открояват се на първо място тъканите и одеждите. Става дума за неща с изключително високо качество, които обикновено се внасяли от съседна Византия или от Западна Европа⁸⁷. Тук ще припомним едно описание на Балканите, направено в началото на XIV в. от анонимен доминикански монах. Там се казва, че българската земя е богата на „жито, месо и риба, сребро и злато и много други стоки и най-вече восък и коприна“⁸⁸. С други думи, изброени са като характерни български две от нещата, фигуриращи в подаръците на цар Калоян – коприната и восъкът. И ако все пак в изработката на скъпи тъкани и одежди българите са отстъпвали на византийците, то открай време се носела славата им в производството на восък. Неслучайно в „Наръчник по търговия“ на Франческо Пеголоти от средата на XIV в. се отбелязва, че „загорският восък (т. е. българският – б. м., П. А.) е най-добрият, който идва от Романия“⁸⁹.

Несъмнен интерес сред изброените подаръци предизвикват още два. Това е т. нар. *camelus*, който е намерил различна интерпретация при превода от латински. Златарски го превежда като „камила“, което ще рече, че става дума за един доста екзотичен, но невъзможен подарък⁹⁰. Вече видяхме, че това животно било сред даровете, които получил бояринът Салан. По-трудно е да си представим по какъв начин тази камила е трябвало да извърви дългия път от Търново до Рим и да остане невредима. Другият възможен превод, който дава Ив. Дуйчев, е, че ста-

ва дума за камей, т. е. вид скъпоценен камък⁹¹. Този превод ни се струва по-уместен.

Любопитен подарък представява и сребърният обков за книга. Нормално е да се запитаме защо заедно с него не била дарена и съответно книга. Известно е, че тя е била също възможен обект на дарение в дипломатическата практика⁹². През Средновековието нейната изработка, като се започне от труда на преписвача, продължи с украсата ѝ от художник и завърши с изработката на обков, била трудна и продължителна работа, която се ценяла високо⁹³. Едва ли цар Калоян не е съзнавал това или е подценявал книголюбието на папата. По-скоро може да се предположи, че българският владетел се е опасявал да не подари нещо, което влиза в противоречие с догмите на католическата вяра и ще предизвика само недоразумение. Така всъщност достигахме и до въпроса за философията на даряването, т. е. за смисъла, който се влагал в този акт и за символиката на самия дар. Основателно бихме поставили въпроса дали през средните векове даровете в дипломатията представляват най-вече една наследена от векове традиция, рутинна практика, в която вече не се влагало дълбок смисъл, или това е действие, което в зависимост от конкретните случаи криело различен подтекст. Според нас през Средновековието, което с право може да се определи като епоха на канона, на жеста, на търсене скрития смисъл на думите и действията, даряването без съмнение също е носело специфична символна натовареност. Най-простата интерпретация, която може да се даде, е, че чрез подаръците се засвидетелствало взаимно уважение, почит или преданост към съответния партньор. Те били нерядко израз на благодарност, но в определени случаи носели и морално обвързваща функция. Били и в състояние да „разтопят леда“ при започването на преговори. От друга страна, даването на подаръци представлявало своеобразна демонстрация на могъществото и възможностите на съответния владетел⁹⁴. Чрез количеството и качеството си те са могли да предизвикат както възхищение, така и чувство на унижение у получаващия, ако не е могъл да отговори по подобаващ начин със същото. Красноречива в това отношение е била ролята на тези специални панери, които чуждите посланици в Константинопол трябвало да напълнят с подаръци по време на прием при императора. Добрият тон изисквал това да бъде сторено, в противен случай унижението оставало за сметка на гостенина⁹⁵.

Интересна интерпретация на даряването дава цар Симеон, чиито думи са предадени в едно писмо на Роман Лакапин. В него четем: „Тъй като ти (т. е. цар Симеон – б. м., П. А.) казваш, че с подаръци се увеличава и усилва любовта, то и ние казваме, че истинската любов нито с тленни подаръци се увеличава, нито пък с други изрази на дружба се усилва, но се поддържа само със свободна воля. Тези, които се стремят с подаръци да придобият божията любов, ще станат съучастници в проклятието на Симона влъхва, защото мислят с пари да добият дара божи.“⁹⁶ Както виждаме, налице е сблъсък на два възгледа за смисъла на даряването, преценено през призмата на опозицията дух – материя. Българският владетел

настоявал, че любовта между българи и ромеи като висша духовна добродетел може да става все по-силна, само ако в Константинопол не скъпят даровете си за него и престанат да си искат завладените земи и селища. Това напълно кореспондира с една друга негова мисъл, цитирана в посоченото писмо, а именно, че на „невладеещия прилича да иска от владеещия“, т. е. редно е да дарява този, който има повече⁹⁷. Своя възглед защо трябва да получава подаръци българският владетел обосновал и чрез твърдението, че „българите имат обичай да изискват чуждото и да не дават“⁹⁸. А за да оправдае по някакъв начин този неприкрит стремеж към материалното, който повече прилягал на един езичник, привечдал като аргументи и известното евангелско изречение: „Ако някои ти вземе дрехата ти, дай му и ризата си.“⁹⁹ В противовес на тези възгледи императорът развива идеята, че истинският християнин трябва да проявява скромност, да не се стреми към материални неща и да мисли повече за духовното си спасение. Според него Божията любов и истинските добродетели не могат да се придобият с подаръци. Идеята, че поначало най-ценните дарове, които човек може да получи, не би трябвало да се търсят в сферата на материалните неща, откриваме и в известното „Слово за мира с българите“ от X в. В него се развива мисълта, че най-висшият и най-божествен дар, който хората могат да получат, не са материалните ценности, а мирът. Той е представен като най-голямото духовно благо, което противостои на всичко тленно и преходно, раздавано като подаръци. Показателни в това отношение са думите: „Дава един и друг, раздават тирани. Даряват скиптроносци – едни мед, други също обилно сребро, скъпи камъни, одежди, злато, чрез грамоти почести, чрез почетни знаци правдини. Както по своето вещество, така и съобразно с ръката на дарителя тези дарове, често дори и вредят, или пък принасят полза, обаче след миг вече не съществуват и изчезват като летните ветрове и като сън, както и за онези, които дават, така и за получаващите.“¹⁰⁰

Стремежът да се търси на преден план символичното и духовното в даден подърък, като се пренебрегне неговата утилитарна функция, откриваме в редица случаи. Неслучайно например българските владетели били доволни да получават като дар само даден вид тъкани или дрехи, носещи определена символика. Това кореспондирало напълно със схващането, характерно за Средновековието, че видът на дрехата и материята, от която е изготвена, са показател за определен социален статут. Известно е, че във Византия строго са били регламентирани не само материите, от които е трябвало да се изработва дадено облекло, но и неговият цвят в зависимост от мястото на притежателя му в обществената йерархия. В този смисъл е обясним фактът, че наред с други неща хан Тервел искал да получава от Византия и червени на цвят кожи, които трябвало да подчертаят неговия владетелски суверенитет. За този стремеж на българите да се сдобият и носят облекла и атрибути, символизиращи императорската власт, са налице достатъчно примери¹⁰¹.

Не е изключено също понякога в даряваното облекло да се е търсело не толкова утилитарна, колкото възможна сакрална и предпазваща функ-

ция. Пример за това е разказът на Георги Пахимер как татарският вожд Ногай се отнесъл към подаръците, които получил от едно византийско пратеничество. Сред подаръците била и една шапка, обшита с бисери. Той запитал дали шапката ще помогне на „главата да бъде безгрижна и здрава и дали пръснатите по нея бисери могат да я защитят против мълниците и гръмотевиците, така че камъните могат да помагат на този, който я носи да не бъде порязаван от гръм. Дали от друга страна разкошните дрехи помагат против умората на тялото. И ако казваха „не“, той ги хвърляше настрана“. В крайна сметка Ногай предпочел пред скъпите одежди „обикновената кучешка или овча кожа“¹⁰².

Прави впечатление, че понякога самият дарител намирал за нужно да изтъкне преди всичко символното значение на един или друг предмет и да го „обясни“ на получателя. Така например папа Инокентий III разкрива смисъла на изображенията на ключовете и кръста, които били извезани върху подареното знаме и го превръщали в изключително ценен атрибут. Кръстът, според папата, е „всепобеждаващият знак, с който Христос царува и повелява и е завладял небесните простори“. А изображението на двоен ключ е обяснено така: „единият – за разграничение, другият – за власт, та когато разграничаваш доброто от злото, светлината от тъмнината, а така също светото от безбожното, да си послужиш с поверения ти материален меч за наказание на злостронниците и за похвала на добрите“¹⁰³.

Интересно е и тълкуванието, което дал цар Михаил III Шишман на споменатия вече кръст, който подарил на император Андроник III. Българският владетел се постарал да обясни, че този на пръв поглед скромен подарък, при това от обикновен метал, е ценен с нещо друго. Йоан Кантакузин разказва по този повод следното: „И като извадил веднага светите реликви пред пратеника, които държал в пазвата си и като му дал кръста, който бил между тях казал: „Като занесеш на императора това, кажи, че аз се кълна в тялото си, разпънато на него заради нас, че нито съм нарушавал договора с него, нито съм изпратил войската срещу него... Нека не се учудва, че аз не изпратих от великолепните огърлици, от които имам много, както виждаш, но този кръст направен от евтин материал (защото бе от мед). Той стана прочут сред всички мизи с чудесата, много от които станаха чрез него приживе на моя баща, а много и сега по мое време. И затова го изпратих него като по-сигурна гаранция. И ако ме изобличи, че аз лъжа или мамя, да тръгне срещу мене с него, за да ме победи и унищожи с неговата помощ.“¹⁰⁴ Естествено трудно е да се каже, дали това са били точните думи на царя, но общият им смисъл и най-вече естеството на подаръка едва ли подлежи на съмнение. Вярата в реликвите и извършените от тях „чудеса“ представлява съществен елемент в душевността на средновековния човек. По всичко изглежда, че тази своеобразна „дипломация на реликвите“ е била непозната в отношенията между християнските владетели. За това свидетелстват, например, усилията на император Мануил II Палеолог да привлече съюзници от Западна Европа срещу османската експанзия¹⁰⁵. Размяната на свещени ре-

ликви очевидно е целяла да подсили взаимното доверие между преговарящите страни и да даде още по-голяма тежест на поетите обещания и ангажменти. А не е изключено понякога даряването на реликви да е компенсирало липсата на достатъчно материални средства и други възможности, за да бъде спечелено доверието на партньора.

Накрая бихме обърнали внимание и на още един случай, в който дареният предмет играел ролята на реликва и имал определено символно значение. Става дума за меч, който княз Борис, наред с другите предмети, подарил на папа Николай I. Това всъщност било оръжието, с помощта на което князът потушил бунта на болярите срещу Покръстването. Като се има предвид личността на получателя – Римският папа – подобен подарък очевидно е бил лишен от своето утилитарно предназначение. Оръжие било далеч по-подходящо да се подарява на владетел, на военни сановници и т. н. Няма съмнение, че в конкретния случай изпращането на меч в Рим бил един добре премерен символичен жест от страна на Борис. Той подчертавал своята вяроност към Христовото учение и готовността си да направи всичко да го защити. И не само това. От 17. отговор на папата става ясно, че князът искал да получи и съответното опрощение за стореното зло, че е избил с меч „всички въстанали първенци и знатни хора с целия им род“¹⁰⁶. Това вероятно също го е подтикнало да се раздели с оръжието на греха и го предаде в ръцете на своя духовен съдник в Рим. Папата, който несъмнено схванал символиката на подаръка, се постарал надълго и нашироко да разтъкува стореното от Борис по отношение на бунтовниците. Накрая завършил с думте, че князът ще получи опрощение за греховете си, тъй като е „съгрешил по-скоро от ревност към християнската вяра и незнание, отколкото от друг порок“.

Картината, очертана от нас дотук за мястото на даровете в българската средновековна дипломатия, ни убеждава, че ролята им съвсем не е била маловажна. Става ясно, че размяната на подаръци не било просто един традиционен ритуал, дошъл от вековете, но и проява на необходим прагматизъм в постигането на определени цели. Даряването като елемент от дипломатическия церемониал покрай всичко останало имало и своите психологически измерения. Дарът е могъл да накара партньора да се почувства уважаван и ценен или на обратния полюс – пренебрегнат и унижен. Същевременно дарените материални блага и ценности неминуемо носели за получаващия не само духовна, но и физическа наслада. Тези моменти във функцията на дара са неразривно свързани помежду си и, без да ги разберем, трудно ще оценим истинското му значение и роля в средновековната дипломатия.

БЕЛЕЖКИ

¹ Вж. Numelin, R. *The Beginning of Diplomacy*. New York, 1950.

² Фундаментално в това отношение е изследването на Марсел Мос „Дарът, форма и основание за обмена в архаичните общества“. С., Издателска къща КК, 2001. 198 с.

³ *Mauricius. Arta militaria*. (Ed. H. Mihaescu). București, 1970, p. 280.

- ⁴ Пак там, с. 268.
- ⁵ *Menander. Excerpta de legationibus.* – В: ГИБИ. Т. 2, с. 234.
- ⁶ *Menander.* Цит. съч., с. 222.
- ⁷ *Procopii Caesariensis Libri de bellis, VIII.* – В: ГИБИ. Т. 2, с. 142 сл.
- ⁸ *Menander.* Цит. съч., с. 254.
- ⁹ Пак там, с. 228.
- ¹⁰ *Theophylacti Simocatae. Historiae.* – В: ГИБИ. Т. 2, с. 322.
- ¹¹ За образа на гърците, създаден сред „варварския“ свят, вж. *Ангелов, П.* Византийците през погледа на българите. – В: Сб. Византийското културно наследство и Балканите. Пловдив, 2001, 64–72.
- ¹² *Thegani Vita Hludovici imperatoris.* – В: ЛИБИ. Т. 2, с. 49 – „...legati Bulgarorum rotantes dona“.
- ¹³ *Analista saxo.* – В: ЛИБИ. Т. 3, с. 142 „...Legati bulgarorum cum muneribus venerunt“.
- ¹⁴ *Anastasii Bibliothecarii. Vita Nicolai I Papae.* – В: ЛИБИ. Т. 2, с. 184.
- ¹⁵ *Anastasii Bibliothecarii. Vita Hadriani II.* – В: ЛИБИ. Т. 2, с. 193.
- ¹⁶ Пак там, с. 188.
- ¹⁷ *Ioannis VIII Papae. Epistolae.* – В: ЛИБИ. Т. 2, с. 150.
- ¹⁸ Пак там, с. 166.
- ¹⁹ *Vita Euthimii.* – В: ГИБИ. Т. 4, с. 318.
- ²⁰ Вж. *Златарски, В.* История на българската държава през средните векове. Т. 1. Ч. 2. С., 1971, с. 336 сл.
- ²¹ *Leonis Grammatici. Chronographia.* – В: ГИБИ. Т. 5, с. 160.
- ²² Пак там, с. 166.
- ²³ *Constantini Porphyrogeniti. De ceremoniis aulae byzantinae,* р. 221.
- ²⁴ Пак там, с. 228.
- ²⁵ *Constantini Porphyrogeniti. De administrando imperio.* – В: ГИБИ. Т. 5, с. 207.
- ²⁶ *Innocentii III Papae. Epistolae.* – В: ЛИБИ. Т. 3, с. 320.
- ²⁷ Изпратени дарове до палата, които са описани в писмата на Калоян, ще комментираме по-нататък. Вж. *Innocentius III Papa,* с. 340, 360.
- ²⁸ *Innocentii III Papae. Gesta.* – В: ЛИБИ. Т. 3, с. 378.
- ²⁹ *Innocentii III Papae. Epistolae,* с. 370.
- ³⁰ За представата за цар Калоян в очите на съвременниците му вж. *Ангелов, П.* България и българите в представите на византийците. С., 1999, с. 234 сл.
- ³¹ *Ioannis Cantacuzeni. Historia.* – В: ГИБИ. Т. 10, с. 232.
- ³² Пак там, с. 258.
- ³³ Пак там, с. 294.
- ³⁴ *Theophanis Confessoris. Chronographia.* – В: ГИБИ. Т. 3, 266–267.
- ³⁵ *Nicephori Patriarchae. Breviarium.* – В: ГИБИ. Т. 3, с. 298.
- ³⁶ *Leo Grammaticus.* Цит. съч., с. 149.
- ³⁷ *Suida. Lexicon.* – В: ГИБИ. Т. 5, с. 310.
- ³⁸ *Златарски, В.* Цит. съч. Т. 1. Ч. 1, с. 230.
- ³⁹ Вж. *Дуйчев, И.* Император Юстиниан II Ринотмет данник на хан Тервелю. – В: Проучвания върху българското средновековие. Сб. БАН, книга ХLI–I, 1945, 6–7. Част от текста на въпросния извор е публикуван под наслов: *Анонимі Chronographia.* – В: ГИБИ. Т. 3, 223–225.
- ⁴⁰ *Theophanes Confessor.* Цит. съч., с. 264.
- ⁴¹ *Annales Bertiniani.* – В: ЛИБИ. Т. 2, с. 287. За последвалите събития вж. по-подробно *Златарски, В.* Цит. съч. Т. 1, Ч. 2, с. 34 сл.
- ⁴² *Dumler, E. Geschichte des Ostfrankischen Reiches.* Leipzig, 1887, р. 382.
- ⁴³ Вж. *Ангелов, П.* Военните договори на Първата българска държава. – ВИСБ, 1981. № 1, с. 63.
- ⁴⁴ Хронологията на тази война не е ясна. Предположенията варират от 854 до 880 г. Вж. *Златарски, В.* Цит. съч. Т. 1. Ч. 2, с. 38 сл. Срв. и *Максимович, Л.* О времени похода бугарског князя Бориса на Србју. – ЗФФ, XIV, 1, 1979, 69–75.
- ⁴⁵ *Constantini Porphyrogeniti. De administrando imperio.* – В: ГИБИ. Т. 5, с. 209.

⁴⁶ *Annales Fuldenses*. – В: ЛИБИ. Т. 2, с. 47.

⁴⁷ *Leonis Choerosphactis. Epistolae*. – В: ГИБИ. Т. 4, с. 176.

⁴⁸ Вж. *Бешеалиев, В.* Първобългарски надписи. С., 1979, с. 154. Авторът смята за сигурно четенето на количеството биволи и се колебае между два и две хиляди. Ако се приеме второто число, очевидно откупът е бил нещо далеч по-сериозно от дарове, срещу които също е било възможно да се освобождават пленници.

⁴⁹ За тези събития вж. *Златарски, В.* Цит. съч. Т. 1. Ч. 2, с. 314. Според автора в последвалия сключен мирен договор византийците се задължили за известно време всяка година да изпращат на Симеон богати подаръци, които трябвало да се получават от български пратеници в пограничния град Девелт. Златарски отхвърля тълкуването на М. Дринов, че става дума за данък, а по-скоро приема, че това било своеобразен откуп на мира чрез подаръци (с. 319 сл.).

⁵⁰ *Nicolai Patriarchae. Epistolae*. – В: ГИБИ. Т. 4, с. 246.

⁵¹ Пак там, с. 249.

⁵² Пак там, с. 276.

⁵³ Пак там, с. 283.

⁵⁴ *Romani Lacapeni. Epistolae*. – В: ГИБИ. Т. 4, 302–304.

⁵⁵ Пак там, с. 310.

⁵⁶ Пак там, с. 312.

⁵⁷ *Ioannis Diaconi. Chronicon Venetum*. – В: ЛИБИ. Т. 2, с. 349.

⁵⁸ *Anastasius Bibliothecarius*. Цит. съч., с. 104.

⁵⁹ Пак там, с. 195.

⁶⁰ *Златарски, В.* Цит. съч. Т. 1. Ч. 2, с. 156, бел. № 90. Авторът е склонен да споделя това становище, изказано навремето от Е. Голубинский (Краткий очерк православных церквей болгарской, сербской и румынской. М., 1970, с. 252).

⁶¹ *Anastasius Bibliothecarius*. Цит. съч., с. 199.

⁶² Подробности за събития, предшестващи сключването на договора, вж у *Златарски, В.* Цит. съч. Т. 3, с. 449 сл.

⁶³ *Georgii Acropolitae. Historia*. – В: ГИБИ. Т. 8, с. 194.

⁶⁴ Послание на никейския император Теодор II Ласкарис до градовете в Мала Азия относно мира, сключен с българите (юли–август 1256 г.). – В: *Гюзелев, В.* Извори за средновековната история на България (VII–XIV в.) в австрийските ръкописни сбирки и архиви. С., 1994, 77–79. За условията на мир вж. и *Златарски, В.* Цит. съч. Т. 3, с. 460 сл.

⁶⁵ *Georgius Acropolita*. Цит. съч.

⁶⁶ *Златарски, В.* Цит. съч. Т. 3, с. 463. Подкупът във форма на подаръци е бил част от философията на византийците при постигането на определени цели. В това отношение показателни са съветите на Кекавмен, които дава в своя „Стратегикон“. На едно място той препоръчва с подаръци да спечелиш доверието на потенциалния си противник. Така, според него, по-лесно може да се приспи вниманието му и впоследствие да го разгромиш. Същевременно обаче съветва ромейските стратегии да отказват подаръците, защото обикновено те целят да те купят и разскят. Даровете по неговия израз „опияняват“ и те карат да вършиш беззакония. – *Советы и рассказы Кекавмена.* (Изд. Г. Г. Литаврин). М., 1972 с. 145, 167.

⁶⁷ *Georgius Acropolita*. Цит. съч., 195–196.

⁶⁸ *Калицин, М.* Корона на историите на Ходжа Сеадедин. Велико Търново, 2000, с. 188.

⁶⁹ Пак там, с. 194.

⁷⁰ *Constantini Porphyrogeniti. De admistrando imperio*, с. 209.

⁷¹ Вж. по този въпрос *Ангелюв, Д.* Робството в средновековна България. – *Истор. преглед*, 1945–1946, № 2, с. 129 сл.

⁷² *Responsa Nicolai I Papae ad consulta bulgarorum*. – В: ЛИБИ. Т. 2, с. 115.

⁷³ *Ioannis Scylitzae. Historiarum compendium*. – В: ГИБИ. Т. 6, 237–238 сл.

⁷⁴ *Einhardi Vita Caroli Magni*, MGH, SS, II, p. 451. За историята на този дар вж. *Василев, А. А.* Карл Велики и Харун-ар-Рашид. – ВВр., 1913, с. 80 сл.

⁷⁵ *Liudprandi Antapodosis*. – В: ЛИБИ. Т. 2, с. 320.

⁷⁶ *P. Magistri qui Anonymos dicitur, Gesta Hungarorum*. – В: ЛИБИ. Т. 5, с. 28.

⁷⁷ Вж. *Мавродинова, Н.* Старобългарско изкуство. С., 1950, с. 211 сл.

⁷⁸ Вж. *Ангелов, П.* Цит. съч., с. 69 сл.

⁷⁹ Вж. *Литаврич, Г.* Состав посолства Ольги в Константинополе. – В: *Византия, България, Древная Русь (IX – начало XII вв.)*. Санкт-Петербург, 2000, с. 201 сл. Авторът подробно се спира и на различните датировки на това посещение, като аргументира за най-правдоподобно 946 г. – Пак там, с. 174 сл.

⁸⁰ *Innocentii III Papae. Gesta*, с. 378.

⁸¹ *Innocentii III Papae. Epistolae*, с. 345.

⁸² *Annales bertiniani*, р. 288.

⁸³ Вж. *Ангелов, П.* Българската средновековна дипломация. С., 1988, с. 127 сл.

⁸⁴ *Innocentii III Papae. Epistolae*, с. 319.

⁸⁵ Пак там, с. 340.

⁸⁶ Пак там, с. 360. Споменатите е к з а м и т и представлявали вид копринени дрехи, а е п и с и м и т е тъкани, тъкани със злато и пурпур – вж. Пак там, с. 360 бел. № 3.

⁸⁷ За коприната като съществен елемент в дипломатическата практика на византийците вж. *Muthesius, A.* *Silken diplomacy*. – In: *Byzantine Diplomacy*. (Ed. J. Shepard and S. Francly). Variorum, 1992, р. 237 sq. За коприната като част от облеклото на българската аристокрация през XIII и XIV в. вж. *Манова, Е.* Видове средновековни облекла според стенописите от XIII–XIV в. в Югозападна България. – ИЕИМ, V, 1963, с. 32 сл.

⁸⁸ *Descriptio Europae orientalis ann MCCCVIII exarata*. (Ed. O. Gorca). Cracoviae, 1916, р. 316 sq.

⁸⁹ *Христоматия по история на България. Т. 2.* (Съст. П. Петров, В. Гюзелев). С., 1978, с. 238.

⁹⁰ *Златарски, В.* Цит. съч. Т. 3, с. 206.

⁹¹ ГИБИ. Т. 3, с. 360, бел. № 4.

⁹² Вж. *Lowden, J.* *The luxury book as diplomatic gift*. – In: *Byzantine Diplomacy*, 1992, р. 249 sq.

⁹³ Вж. *Каждан, А.* Книга и писател в Византии. М., 1973, с. 18 сл.

⁹⁴ За тази функция на даровите вж. *Удальцова, З.* Дипломатия. – В: *Култура Византии. Т. 2. Вторая половина VII–XII вв.*, М., 1989, с. 270 сл.

⁹⁵ Вж. *Силеменова, Л.* Семиотика на унижението, високопоставени чужденци в имперската столица. – *Родина*, 1996, № 4, 29–45.

⁹⁶ *Romanos Lacarenos*. Цит. съч., с. 310.

⁹⁷ Пак там, 308–309.

⁹⁸ Пак там, с. 302.

⁹⁹ Па там, с. 303.

¹⁰⁰ *De pace cum bulgaris homilia*. – В: ГИБИ. Т. 5, с. 87. За словото вж. по-подробно *Duicev, I.* *On the Treaty of 927 with the Bulgarians*. – *Medioevo bizantino-slavo*, IV, parte II, 1966, XLII, 220–253.

¹⁰¹ Вж. *Ангелов, П.* България и българите..., с. 65 сл.

¹⁰² *Georgii Pachymeris de Michaelae et Andronico Paleologis*. – В: ГИБИ. Т. 10, 165–166.

¹⁰³ *Innocentius III Papa*. Цит. съч., с. 345.

¹⁰⁴ *Santacuzenus*. Цит. съч., с. 258. Трябва да се отбележи, че и извън полето на дипломатията българските владетели също намирали за нужно да „обясняват“ понякога смисъла на даренията, които правели. Това личи най-красноречиво от запазените царски хрисовули. Техните уводни думи (т. нар. аренга) задължително съдържат обяснение за смисъла на извършеното дарение в полза на един или друг манастир. Дарението обикновено се определя като „благочестиво“ и много „богоугодно“ дело, като проява на любов и грижа от страна на владетеля към Църквата. Вж. например Мрачкия хрисовул на цар Иван Александър – *Иванов, Й.* Български старини из Македония. С., 1931, с. 591.

¹⁰⁵ *Barker, J.* *Manuel II Palaeologus (1391–1425). A study in Late Byzantine Statesmanship*. New Brunswick – New Jersey, 1969, 176–177, 183, 265, 408.

¹⁰⁶ *Responsa Nicolai I Papae*, 80–82.